

HADİS DEĞERLENDİRMELERİNDE RİVAYETİN FARKLI VARYANTLARINI DİKKATE ALMANIN ÖNEMİ*

ABDUSSABÛR EBU BEKİR
MEDİNE İSLAM ÜNİVERSİTESİ, MEDİNE-İ MÜNEVVERE

ÇEVİREN: RAMAZAN ÇOBAN
ARŞ. GÖR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ, İLAHIYAT FAKÜLTESİ, HADİS ANABİLİM DALI
ramazancoban@kilis.edu.tr

GİRİŞ

Allah'ın Rabbimiz olan Allah'a hamd olsun. Nebimiz Muhammed (sav)'e, onun âline, ashâbına ve kıyamete kadar ona güzellikle selâmlara salât ve selam olsun.

Allah Teâlâ'nın en büyük nimetlerinden biri "Şüphesiz o zikri (Kur'an'ı) biz indirdik! Onun koruyucusu da elbette biziz"¹ kelamını tasdik edici olarak Peygamberlerinin sünnetini bu ümmet için korumuş olmasıdır. Çünkü Allah sünnete hizmet için ömürlerini tüketen ve onu koruyan kişiler hazırlamıştır. Nitekim bu kişilerin sünnete önem verdiklerinin en önemli göster-

* Çalışmanın orijinal başlığı: "Ehemmiyetü cem'i turuk'il-hadis inde'l-hukmî aleyhâ" olan bu makale *Savtu'l-islam* (h.1431-m. 2010, sy. 13, ss. 17-29) dergisinde yayınlanmıştır. Metne ve dipnotlara eklenen tamamlayıcı ifadeler parantez içinde gösterilmiştir.

¹ Hicr, 9.

gesi Peygamberlerine (sav) izafe ettiklerinin makbul olup olmadığı hakkında gönüllerinin mutmain olması için ilke ve kurallar koymuş olmalarıdır.

Hadislerin “tarîk”lerinin (rivayet zincirlerinin) araştırılması, bir araya getirilmesi, birbiriyle karşılaştırılması ve hadisleri değerlendirirken münekkit âlimlerin sözlerine bakılması bu kurallardandır. Bu kısa çalışmada bu kuralın önemini, rolünü ve hadisi değerlendirirken bu kuralı uygulamanın yararlarını açıklamayı hedefliyorum. Çalışmaya “Hadis Değerlendirmelerinde Rivayetin Farklı Varyantlarını Dikkate Almanın Önemi ” ismini verdim.

Konunun önemi esasında, Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848) şu sözünde gizlidir: “Herhangi bir konuyla ilgili bir rivayetin tüm “tarîk”leri (varyantları) toplanmazsa onun hatası ortaya çıkmaz.”²

Beni bu konuyu çalışmaya sevk eden husus, Mütakaddimîn âlimlerin kitaplarında geçen hadislerin ehil olmayan kişiler tarafından, tahrîc âlimlerinin yöntemlerini öğrenmeden ve değerlendirme yaparken gözetilmesi gereken ölçü ve kriterleri tam olarak bilmeden hadislerin tahrîcine büyük ilgi gösterilmesi ve hadisler hakkında değerlendirmeler yapılmaya çalışılmasıdır.

Araştırmanın temel amacı, hadis âlimlerinin özellikle bu konuda ortaya koydukları ilke ve kuralları yeniden canlandırmak, bir çoğunun gözardı ettiği bu ilkeleri hadise ilginin arttığı bu dönemde hadis ilminin önde gelenlerinin kitaplarını tahkik etmekle ve hadislerini tahrîc etmekle meşgul olanların zihinlerinde yerleştirmektir.

Arşın sâhibi, Yüce ve Kadîr olan Allah'tan bu işi cömertliği hürmetine samimi kılmasını bana ve tüm Müslümanlara bu araştırmayla fayda vermesini diliyorum. Allah'ın salâti ve selâmı ve bereketi Nebimiz Muhammed(sav)â, ailesine ve tüm ashâbına olsun.

1. Turuk ve Hadis Kelimelerinin Sözlük ve Terim Anlamı

a. “Turuk” Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Arapça'da “Turuk” (طرق) kelimesi “tarîk” (طريق) “yol” kelimesinin çoğuludur.

İbn Fâris (ö. 395/1004): Arapça (ط - ر - ق) harflerinden oluşan bu kelimenin dört asıl manası olduğunu belirtmektedir. (Bu manaların) birincisi akşam gelmek, ikincisi yürümek veya vurmak, üçüncüsü bir şeyin gev-

² Hatîb el-Bağdâdi, Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'* Darul-kütübü'l-İslamiyye, Beyrut, h.1417/m.1996 s.370.

şemesi, dördüncüsü ise bir şeyi bir şeye dikmek veya yapıştırmaktır. Daha sonra birinci manadan şöyle bahsetmektedir: Tarîk; kendisinden geldiği için (bu manada kullanılmıştır). Ayrıca (İbn Fâris) dördüncü manada kullanılması mümkün olduğunu da belirtmektedir. Şöyle ki: “Tarîk: Yerin üzerinde yükselen ve sanki yere yapışmış bir şeydir, şeklindeki kıyası yapmak hakikatten uzak değildir.”³

İbn Manzûr (ö. 711/1311) ise “Arapçada “Tarîk” kelimesinin yol anlamına geldiğini, müzekker ve müennes olarak kullanmanın mümkün olduğunu ifade etmektedir. Müzekker olarak “الطريق الاعظم” ve müennes olarak “الطريق العظمى” şeklinde kullanılabileceğini ifade eder.”⁴

“Tarîk” kelimesi Arapçada: “اطرقة و اطرق, طرق, اطرقاء” şekillerinde çoğul yapılabilir. Çoğul olan bu kelimelerden “طرقات” şeklinde tekrar çoğul yapmak da mümkündür.⁵

i. “Tarîk” Kelimesinin Terim Anlamı

Ali el-Cürçânî (ö. 816/1413) “tarîk” kelimesini şöyle tarif eder: “”Tarîk”: Kendisi aracılığıyla doğru bir bakış ve düşüce ile arzulanan şeye ulaşmayı mümkün kılar.”⁶

1. Muhaddislerin Kullanımında “Tarîk” Kelimesi

“Tarîk” kelimesi muhaddislere göre “sened” manasındadır. Nasıl ki, takip edilen yol, takip edenleri yönedikleri yere ulaştırırsa, “tarîk” de asıl ulaşılmak istenene, yani hadisin metnine bizi ulaştırır.⁷ “Tarîk” “sened” anlamındadır ve isnadlar anlamında “turuk” şeklinde çoğul hali kullanılır.⁸ Bazen de “Tarîk” kelimesi vecih/varyant manasında kullanılmaktadır.⁹ Misal olarak şu gösterilebilir: Ali b. el-Medîni’nin (ö. 234/848) bir hadis hakkında: “ Bu hadisi Süleyman et-Teymî Ebî Temîme’den o da Amr el-Bikâlî’den diğer bir vecihle/varyantıyla rivayet etmiştir.”¹⁰

b. Hadisin Sözlük ve Terim Anlamı

i. Hadisin Sözlük Anlamı

Cevheri (ö. 247/861)’ye göre “hadis, “kadîm”in zıddıdır. Hadis, az veya

³ İbn Fâris Ebi'l Hüseyin Ahmed b. Zekeriya, *Mu'cem mekâyisi'l-lügâ*, “ turuk” (thk: Abdusselâm Muhammed Harun) Dâru'l-Cil, h.1411/m. 1991, III, s. 452-449.

⁴ İbn Manzûr, *Lisanu'l-arab*, “turuk” Dâru Âlimi'l-Küttüb bi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, h.1424/m.2003, VI, s. 12, 90.

⁵ Firuzâbâdi Mecduddin Muhammed b. Yakub, *Kamûsu'l-muhît*, “turuk” Daru'l-Cil Beyrut, III, 266.

⁶ Cürçani Ali b. Muhammed, *et-Târîfât* (thk: İbrahim el- Ebheri) Daru'l-Küttübî'l-Arabi, 1405, Beyrut, s.183.

⁷ Molla Ali el-Kâri, *Şerhu Nuhbetü'l-fiker*, (thk: Muhammed Nizar vd.) Daru'l-Erkam, Beyrut, s.160.

⁸ Münâvi Muhammed Abdurraûf e, *el-Yevâkit ve'd-dürer* (thk: Rebi' b. Muhammed es-Suudi), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, ts. I. s.116.

⁹ Tâhir el-Cezâiri ed-Dimeşki, *Tevcihu'n-nazar ile usuli'l-eser*, Mektebü'l-Matbuâtî'l-İslamiyye, Halep, ts, s.89.

¹⁰ (Arapça ibarede Tarîk kelimesi kullanılmış ve vecih/varyant manası kast edilmiştir.) Ali b. Abdullah b. Cafer b. el-Medini, *el-İlel* (thk: Muhammed Mustafa el-Azami), el-Mektebu'l-İslami, Beyrut ts. s.100.

çok haber (veya söz) anlamındadır.”¹¹ Allah Teâlâ'nın şu sözü buna bir örnektir: “Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir?”¹² “Hadis kelimesi kıyasın dışında “Ehâdis” şeklinde çoğul olarak gelmektedir. Ferrâ (ö. 207/822)'ya göre “Ehâdis” kelimesinin tekili “Uhdûse” olarak gelmektedir. Ancak bu kelime sonraları hadis kelimesinin çoğulu olarak kullanılmıştır.”¹³

İbn Fâris (ö. 395/1004) “Arapçada “ح-د-ث” harflerinden oluşan hadis kelimesinin sadece bir manasının olduğunu ifade etmektedir. (Bu mana ise) sonradan var olmaktır. “حدث” kelimesi kullanılarak “Daha önce olmayan bir olay oldu” cümlesi kurulabilir. Ayrıca “الرجل الحدث” yaşı genç adam demektir. Hadis kelimesi de bu anlamdadır. Zira hadis de bir şeyden sonra oluşan sözden ibarettir.”¹⁴ İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210): “Hadis “kadîm”in zıddıdır.”¹⁵ demektedir.

ii. Hadis Kelimesinin Şer'i Anlamı

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)'ye göre şer'i olarak hadisten kastedilen “Hz. Peygamber'e (sav) izafe edilenlerdir. İbn Hacer bu sözü ile hadisi, Kur'an'ın mukabili olarak konumlandırmış gibidir. Zira Kur'an kadimdir (hadisten daha öncedir.)”¹⁶

iii. Hadis Kelimesinin Muhaddislere Göre Terim Anlamı

Hadis, Nebi (sav)'e ait söz, fiil, takrir hatta uyku ve uyanıklık hallerindeki duruş ve hareketleri ile ilgili her türlü sıfatı kapsar. Hadis bu haliyle sünnetten daha kapsamlıdır.¹⁷ Bu arada hadisin, sünnet ile eş anlamlı olduğu da ifade edilmiştir.¹⁸ Hadis merfû, mevkûf ve maktû için kullanılır.¹⁹

2. Muhaddislerin Bir Hadisin Tarîk lerini Toplamaya İlgili Göstermeleri ve Bu Konu Hakkında Nakledilen Rivayetler

Muhaddisler sıhhat ve zayıflık bakımından Hz. Peygamberin hadislerinde en doğru ve hatasız olanını tespit etmek, ravinin hatalı ve doğru rivayeti vukufiyet amacıyla, tek bir hadisin “tarîk”lerini ve versiyonlarını bir

¹¹ el-Cevherî İsmail b. Hammad, *es-Sihah tacu'l-lüğa ve es-Sihah el-arabiyye*, Daru İhyâit-Türası'lArabiyye, Beyrut, h. 1419, I. s.246.

¹² Nisa-87.

¹³ el-Cevherî, *es-Sihâh*, I. s.246.

¹⁴ İbn Fâris, *Mu'cem mekâyisi'l-lüğa*, “hudus” II. S.36.

¹⁵ İbnü'l-Esîr Ebi's-saadet el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihaye fi garibil hadis ve'l-eser*, “hudus”, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, h. 1418/ m.1997, I. s.338.

¹⁶ İbn Hacer Ebi'l-fadl Ahmed b. Ali el-Askalâni, *Fethu'l-bari fi şerhi Sahihî'l-Buhari*, Daru's-Selâm, Riyad, h. 1421/m. 2000, I. s. 255.

¹⁷ Şehâvi, Ebi Abdullah Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-muğis bi şerhi Elfiyeti hadis li'l İraki* (thk: eş-Şeyh Ali b. Hüseyin Ali), Vizerati's-Şuûni'l-İslâmî, h. 1424/m. 2003, I. s.8-9.

¹⁸ Tâhir el-Cezairî, *Tevcihu'n-nazar*, 40.

¹⁹ Tâhir el-Cezairî, *Tevcihu'n-nazar*, 40.

araya getirmeye ve birbirleriyle mukâyese etmeye büyük bir önem atfetmişlerdir.

Zira Muhaddisler ancak kesin bir kanaate dayanarak, ölçüp biçtikten, araştırma ve incelemeden, gösterdikleri büyük bir emek ve çabadan sonra bir hadis hakkında (sahih, hasen, zayıf şeklinde) değerlendirmede bulunuyorlardı.

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), İmam Buhârî (ö. 256/870)'nin bir hadisin illetini gösterme hususunda söylediği çok değerli bir sözün ardından şunları ifade etmektedir: “Bu ifadeyle mütekaddimîn âlimlerinin sözünün ne kadar üstün olduğu, onların tetkiklerinin gücü, araştırmalarının kuvveti, bakış açılarının doğruluğu ve bu konuda onları izleyip görüşlerini kabul etmenin gereği hususunda onların önderlikleri açıkça ortaya çıkmaktadır.”²⁰

Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)'nin kendisi hakkında “Hadisleri ve illetleri bilme konusunda önemli bir şahsiyettir”²¹ dediği İmam Ali b. el-Medîni (ö. 234/848) “Bazen bir hadisin illetine kırk yıl sonra ulaştığım olmuştur” demiştir.²²

Bir hadisin “tarîk”lerini bir yerde bir araya getirme hususunda yoğun gayret ve ihtimam gösteren mütekaddimîn hâfızlara şu kişiler -ki sadece bu âlimlerle sınırlı değildir- örnek gösterilebilir: İmam Buhari (ö. 256/870), İmam Müslim (ö. 261/875), İbn Huzeyme (ö. 311/924) “*Sahih*” adlı eserlerinde sahihlik şartı koşarak, (İmam) Nesâî (ö. 303/915) es-*Sünenü'l-kübrâ* adlı eserinde ve daha başka imamlar..

İmam Buhari (ö. 256/870) bazen bir hadisin farklı “tarîk”lerini bir yerde tahvil ح sigasını kullanarak toplar. – Çoğunlukla da- (farklı “tarîk”leri) fıkhnın gerektirdiği şekilde münasip yerlerde zikreder. İmam Müslim (ö. 261/875) de bir hadisin farklı senetlerini gerek tahvil sigasıyla, gerekse müstakil senetlerle bir bölümde muazzam bir uyum içerisinde zikreder. İbn Huzeyme (ö. 311/924) ise “*Sahih*” adlı eserinde bir hadisin “tarîk”lerini ve varyantlarını bir yerde toplamak için tahvil sigasını en çok kullananlardandır. O, Hz. Aişe'nin (ö. 58/678), “O, Resulullah'ın (s.a.v) elbisesinden meniye ovalayarak çıkarıyordu” şeklindeki hadisini 25'den fazla “tarîk” ile

²⁰ İbn Hacer Ebi'l-fadl Ahmet b. Ali el-Askalani, *en-Nüket ala kitabi ibni's-salah*(Rebi' b. Hadi Umeyr el-Medhalî), Mektebetü'l-Furkan, h.1424/m.1424, II. 201.

²¹ Abdurrahman b. Ebi Hâtim er-Râzî, *Tekaddemetü'l-ma'rife li-kitabi cerh ve ta'dil*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, s.319. (Bu eser, Cerh ve Ta'dil kitabının içerisinde.)

²² Hatîb el-Bağdâdi, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, s. 399.

zikretmiştir.²³ İmam Nesai (ö. 303/915)'nin de bu yönüyle özel gayreti vardır. Bir hadisin farklı birçok “tarık”ını zikrederek haberi nakleden râvilerin ihtilâflarını ayrı başlıklar altında incelemektedir. Örneğin “Ezvâî (ö. 157/774) ve Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778)'nin İmam Zühri (ö. 124/742)'den gelen Ebu Eyyub'un Vitir ile ilgili rivayeti hakkındaki ihtilâfları babı”²⁴ ve “Şerik (ö. 177/794) ve İsrâil (ö. 160/777 [?])'in bu hadiste geçen Abdulaziz b. Refî hakkında ihtilâfları babı” gibi.²⁵

İlel kitaplarının sahipleri de bir hadisin illetlerini görmek için o hadisin “tarık”larını bir yerde toplamaya oldukça özen gösteren âlimlerdendir. İmam Yakub b. Şeybe es-Sedûsî (ö. 262/875) “*Mu’allem*” adlı *Müsned*'inde, Ali b. el-Medîni (ö. 234/848), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Hafız Dârekutnî (ö. 385/995) ve diğerleri “*İlel*” adlı eserlerinde (“tarık”leri toplamakla ilgilenmişlerdir.) Dârekutnî'nin eseri bu ilmin en faydalı ve en önemli kitabıdır.²⁶

İlel kitabı sahiplerinin, bir hadise ait farklı “tarık” ve varyantları bir araya topladıkları, ardından hadisin illetini, doğru olan varyantını ya da doğruya en yakın olanını belirledikleri bilinmektedir. İmam Hafız Dârekutnî (ö. 385/995), Fâtıma bint Ebi Hubeş'in İstihaza hakkındaki hadisi için 80'den fazla “tarık”ı bir araya toplamıştır.²⁷ Ümmü Kurz'un Akıka konusundaki hadisinin de 60'tan fazla “tarık”ını bir araya getirmiştir.²⁸

Kezâ bir hadisin “tarık”larını toplamaya ve bütün isnatlarını kapsamasına tahrir kitabı müellifleri de özen göstermişlerdir. Meselâ Zeylâî (ö. 762/1360) “*Nasbu'r-râye*” de, İbnu'l-Mulakkin (ö. 804/1401) “*el-Bedru'l-munîr*”de, İbn Hacer (ö. 852/1449) ise tahrir ile ilgili kitaplarında “tarık”leri toplamaya özen göstermiştir.

Muhaddislerden bir hadisin “tarık”larını toplamanın önemine ilişkin birçok rivayet nakledilir. Bu manada Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/813-14) şöyle demiştir. ‘Süfyan es-Sevri (ö. 161/778)'den hıfzı daha kuvvetli birini bilmiyorum. Bir gün Süfyan es-Sevri: *Hammâd b. Ebi Süleyman (ö. 120/738)'dan o da Amr b. Atıyye'den (ö.?)*²⁹ *o da Selman el-Fârisî (ö. 36/656*

²³ İbn Huzeyme Ebubekir Muhammed b. İshak, *Sahihu ibni Huzeyme* (thk: Muhammed Mustafa el-Azami), I. 179-181, el-Mektebu'l-İslamî, Beyrut h.1424/m.2003.

²⁴ Nesai Ebi Abdurrahman Ahmet b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâii el-Kübra*, Müessesetü'r-Risale, h. 1421/m. 2001, II. 156.

²⁵ *Nesai, Sünenü'n-Nesai el-Kübra*, II. 156.

²⁶ İbn Kesir şöyle aktarmaktadır: (Dârekutnî'nin kitabı) bu alanda yazılmış en önemli kitaptır. Böyle bir eseri kimse geçememiştir. Kendisinden sonra gelenler (onu geçmekte) aciz kalmıştır. *İhtisarü Ulumil-hadis meâ'l-bâis el-hasîs* s.73.

²⁷ Dârekutnî Ebi'l-hasan Ali b. Ömer b. Ahmet b. Mehdi, *el-İlelu'l-vâride fi ehâdisi'n-nebeviyye*(thk: Mahfuz Abdurrahman es-Selefi), Daru't-Taybe, Riyad ve Daru İbnu'l-Cevzi, h.1427, XIV. s.137-144.

²⁸ Dârekutnî, *İlel*, XV. s.394-410.

²⁹ Kaynaklarda vefat tarihi verilmeyen tâbiin âlimlerinden Amr b. Atıyye, Teym kabilesine nisbet ile

[?])’den şöyle nakletti: ‘Tükürük temiz değildir.’ Bunun üzerine dedim ki: ‘Ey Ebu Abdullah, bu yanlıştır.’ O da: ‘Nasıl? (Bu hadis) Kimden peki?’ dedi. Cevaben şöyle dedim: ‘*Hammad’dan o da Rib’i*’(ö. 101/719)’den o da *Selman’dan* (olacaktı.)’ Süfyan es-Sevrî: ‘Peki (sana) Hammad’dan kim rivayet ediyor?’ diye sordu. Ben de: ‘Bana *Şu’be* (ö. 160/776), *Hammad’dan, o da Rib’den*’ diye yanıtladım. (Bunu üzerine) ‘Bu hadiste *Şu’be* hata etmiştir.’ dedi ve bir müddet öylece sessiz kaldı. Ardından: ‘Bu rivayeti *Şu’be* ile beraber nakleden kimse var mı?’ diye sordu. Ben de ‘evet’ diye yanıtladım. ‘Peki onlar kim?’ diye sordu. ‘Sa’id b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Hişâm ed-Destüvâî (ö. 153/770) ve Hammad b. Seleme (ö. 167/784)’ diye cevap verdim. O da: ‘Hammad bu rivayette hata etmiştir. Bu rivayeti bana *Hammad, Amr b. Atıyye’dan o da Selman’dan* rivayet etti.’ şeklinde yanıtladı. Benim de aklıma şu geldi: ‘Bir tarafta dört kişi bir şey üzerine birleşmiş ve *Hammad’dan, o da Rib’den* diyorlar. (Diğer taraftan Süfyan es-Sevri başka bir şey söylüyor.)’ Bir zaman sonra, 181 yılında Gunder (ö. 193/809), *Şu’be’nin* kitabını bana getirdi. Bir de baktık ki: ‘*Hammad’dan o da Rib’den...* Ayrıca bir seferinde: *Hammad’dan o da Amr b. Atıyye’dan...* (şeklinde rivayet etmiş.)’ Bunun üzerine Abdurrahman b. Mehdi ona şöyle dedi: ‘Ey Ebu Abdullah (Süfyan es-Sevri) Allah sana rahmet etsin. Sen bir şeyi ezberledikten sonra sana muhalefet edenlere pek kulak asma!’³⁰

İbn Hibban (ö. 354/965) da şöyle demektedir: “Muhammed b. İbrahim b. Ebî Şeyh el-Malatî’yi şöyle derken işittim: ‘Yahya b. Ma’in (ö. 233/848), Hammad b. Seleme (ö. 167/784)’nin kitaplarını (rivayetlerini) dinlemek için Affan (ö. 220/835)’a geldi. Bunun üzerine (Affan ona) ‘bu kitapları (başka) birilerinden işittin mi?’ diye sordu. O da: ‘Evet, bana 17 kişi bunları Hammad’dan rivayet etti.’ dedi. Affan: ‘Yemin olsun ki sana bunları tahdis etmeyeceğim.’ dedi. Bunun üzerine Yahya b. Ma’in: ‘Onun yanlışları var. Basra’ya dönüp Tebûzekî (ö. 223/838)’den (rivayetleri) dinleyeceğim’ dedi. Affan: ‘Dilediğini yap!’ dedi. Yahya b. Ma’in Basra’ya gitti ve Musa b. İsmail (Tebûzekî) ’in yanına geldi. Musa b. İsmail ona şöyle dedi: ‘Bu kitapları (rivayetleri) başkasından dinlemedin mi?’ O da: ‘17 kişiden dinledim sen de 18. oluyorsun.’ Dedi. Musa b. İsmail: ‘Peki bu rivayetlerle ne yapacaksın?’ Yahya b. Ma’in: ‘Hammad b. Seleme bazen hata yapardı. Ben de onun ha-

“et-Teymi” olarak tanınmıştır. Ayrıca “El-Mesîh” lakabını da kullanmıştır. Hz. Ömer ve Selman-ı Fârisî’den rivayette bulunmuş, kendisinden de Hammâd b. Ebî Süleyman rivayette bulunmuştur. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve Ta’îl*, Daru İhya’it-Türasîl-Arabî, Ürdün. VI. s.250.

³⁰ Hatîb el-Bağdâdî Ebubekir Ahmet b. Ali, *Tarihü Bağdâd* (thk: Beşşar Avvad Ma’ruf), Dâru’l-Ğarb’il-İslâmî, h.1422/2001, XX, s.237.

talarını ayıklamak istedim. Eğer ondan hadis rivayet edenler bir şey (hata) üzerine birleşirlerse, hatanın Hammad'ın kendisinden kaynaklandığını anlarım. Eğer ondan rivayet edenler bir şey üzerine birleşse ve biri farklı rivayet etse hatanın farklı rivayet edene ait olduğunu anlarım. Böylece Hammad b. Seleme'nin kendi yaptığı hatalarla, daha sonra ona nispet edilen hataları ayıklamış olurum.' dedi."³¹

3. Bir Hadisin Tarîk lerini Toplamada Münekkit Âlimlerin Görüşleri

Münekkit hadis âlimlerinin bir hadisin "tarîk"lerini toplamaya ve hadislerin sened ve metinlerini değerlendirmede ve yorumlamada bu kuralın önemini açıklamaya teşvik eden birçok ifadeleri vardır. Örneğin

Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797): "Eğer bir hadisin sahihliğini (öğrenmek) istersen senetlerini birbiri ile karşılaştırsın"³² demiştir.

Yahya b. Ma'in (ö. 233/848)'nin ise bu hususta şu sözleri bulunmaktadır:

"Bir hadisi 30 varyantıyla yazmadan tam anlamıyla anlayamazdık."³³

"Bir hadisi 50 kere yaz! Çünkü hadisin birçok âfeti vardır."³⁴

"Bir hadisi 100 varyantıyla yazmadan doğruya ulaşamazdık."³⁵

Ali b. el-Medîni (ö. 234/848) de

"Bir konunun "tarîk"leri toplanmadan hatası ortaya çıkmaz"³⁶ demiştir.

İmam Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855) ise konunun önemini

"Bir hadisin "tarîk"lerini toplamadan onu anlayamazsın. (Zira) Hadisin bir kısmı diğer kısmını açıklar "³⁷ şeklinde dile getirmiştir.

İbrahim b. Said el-Cevheri (ö. 247/861) ise "Elimde 100 varyantı olmayan her hadiste ben yetim sayılırım"³⁸ demiştir.

İmam Müslim (ö. 261/875) ise

"Rivayetleri toplamak ve birbiriyle karşılaştırmakla rivayetlerin sahih ve kusurlu olanları birbirinden ayırılır. Ayrıca zayıf haberleri nakleden

³¹ Ebu Hâtim Muhammed b. Hibban et-Teymi el-Bustî, *el-Mecruhîn mine'l-muhaddisin ve'd-duafa ve'l-metrûkin* (thk: Muhammed İbrahim Zâyed), Daru'l-Mârifet, Beyrut., 1412/m. 1992, I. s.32.

³² Hatîb el-Bağdâdi, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, s.426.

³³ Yahya b. Main, *Tarihu Yahya b. Main* Abbas ed-Dûri rivayeti (Bu eser Yahya b. Main ve onun et-Tarih adlı eseri şeklinde bir kitapta yer almaktadır.), Dirase, tertip ve tahkik: Ahmet Muhammed Nur Seyf, Merkezi Buhusi'l-İlmî, Câmîatu Melik Abdulaziz, Mekke h.1399/m.1979; *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, s.370.

³⁴ Hatîb el-Bağdâdi, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, s.370.

³⁵ el-Halîlî, Halîl b. Abdullah b. Halîl, *el-İrşad fi marîfeti ulemai'l-hadis*, Harekeleyen: Muhammed Said b. Ömer İdris, Daru'r-Rüşd, Riyad h.1409/m.1989, II. 595.

³⁶ Hatîb el-Bağdâdi, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, s.370.

³⁷ Hatîb el-Bağdâdi, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, s.370.

³⁸ Hatîb el-Bağdâdi, *Tarihu Bağdad*, VI. s.619; Zehebi, *Tezkiratü'l-huffûz*, II. s.516.

râvilerle, bunların zıddı olan güvenilir raviler (huffâz) açıkça görülür...”³⁹ demiştir.

Ebu Hâtim er-Râzi (ö. 277/890) de bu hususta “Bir hadisi 60 varyantıyla yazmasak tam anlamıyla anlamış olmazdık”⁴⁰ demektedir.

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071): “Bir hadisin illetini öğrenmenin yolu, hadisin “tarîk”lerini toplamak, râvilerin ihtilaflarına bakmak, hıfz bakımından yerini, zabt ve itkan açısından derecesini belirlemek ve değerlendirmektir.”⁴¹

Ayrıca Hatîb’ten şöyle nakledilir:

“Hadis ilminde maharetli olan, gizliliklerine vâkıf olan, faydalarından gizli olanları çıkaranlar ancak (hadisteki) farklılıkları bir araya getiren, farklı olanların arasını bulabilen, bir kısmını diğerine ekleyebilen, konularına göre tasnif edebilen ve bir düzen içerisinde sınıflandırabilenlerdir ki bunların sayısı da oldukça azdır.”⁴²

Alâî (ö. 761/1359-60) şöyle demektedir: “Tercih yönleri sınırlandırılmayacak kadar çoktur. Tüm hadislerle nispetle belirli bir tercih kuralı yoktur. Aksine her hadis için özel bir tercih söz konusudur. Bu vazifeyi ancak rivayetleri ve “tarîk”leri çok olan, zeki bir girişimci ifa edebilir.”⁴³

Hafız Ebu Zür’a el-İrâkî (ö. 826/1423) de “Bir hadisin “tarîk”leri toplanırsa hadisin manası açıklanmış olur. Bir rivayete sınıksız tutunup, kalan rivayetleri bırakmak doğru değildir”⁴⁴ demiştir.

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) “Bunu bilmek ancak çokça araştırmada bulunmak ve “tarîk”leri toplamakla hasıl olur”⁴⁵ demiştir.

4. Yaşadığımız Asırda Tahkîk Ehlinin Yöntemini İzleyerek Hadisin Varyantlarını Toplamanın Faydaları

Bir hadisin bir yerde ve bir düzen içinde farklı “tarîk”lerinin toplanması ve “tarîk” aralarında mukayeseler yapılarak değerlendirmelerde bulunulmasının birçok faydası vardır. Öyleki günümüzde muhakkiklerin birçoğu bunlardan habersizdir. Bu faydalardan bazılarını burada zikredeceğim:

³⁹ Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, *et-Temyiz* (thk: Muhammed Mustafa el-‘Azamî), Mektebetü’l-Kevser, h. 1410/m.1990, s.209. (Bu eser, Muhammed Mustafa el-‘Azamî’nin Menhecün-nakd inde’l-muhaddisin kitabı ile beraber basılmıştır.)

⁴⁰ es-Suyuti Celaleddin Abdurrahman b. Kemaleddin, *Tedribu’r-râvi fi şerhi takribi’n-Nevevi* (thk: Nazar Muhammed el-Faryabi), Mektebetü’l-Kevser, h.1417, II. s.594.

⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâki’r-râvi*, s.426.

⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâki’r-râvi*, s.426.

⁴³ İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket ala kitabi ibni’s-salah*, II. 188.

⁴⁴ el-İrâkî Ebi’l-Fadl Abdulkarim b. el-Hüseyn ve oğlu Ebu Zür’a, *Tarhu’t-tesrib fi şerhi’t-takrib* Daru İhyâit-Türâsi’l-Arabi, Beyrut, h. 1413/m.1992, VII, s.181.

⁴⁵ Cezairî, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 123.

Birincisi, hadisin illetini tespit etmektir. Hadisteki illet de ancak birbiriyle ihtilaflı olan rivayetin tüm “tarîk”lerini toplamakla ve her tabakadaki râvileri teferrüd ve muhalefet açısından incelemekle tespit edilir. Hatîb el-Bağdâdî şöyle demiştir: “Hadisin illetini bilmenin yolu; hadisin “tarîk”lerini toplamak, râvilerin ihtilaflarını incelemek, râvileri hıfz yönünden değerlendirmek, zabt ve itkanlarını karşılaştırmaktır.”⁴⁶ Ebu Hâtim er-Râzi (ö. 277/890) de bir hadisin illetini açıklarken şöyle demektedir: “Hadisi Ebû Muaviye ed-Darîr, Hişâm b. Urveden rivayet etmiştir. Bu durumda hadisin illeti de ortaya çıkmıştır”⁴⁷

İkincisi, isnadların –mümkünse- biraraya getirilmesiyle hadisin isnadlarının takviye edilmesi, sıhhat ve zayıflık bakımından hadisin en doğru ve doğruya yakın isnadının tespit edilmesidir. Hadis ilminin temel gayesi de budur.

Üçüncüsü, hadisin senedinde kopukluk olup olmadığını bilmek, tedlis, idal, irsâl gibi ne tür bir kopukluk olduğunu kavramak, mevkûf ve maktû, mürsel ve muttasıl arasında tercih yapmaktır.

Dördüncüsü, hadis (ilmi) açısından (bazı) tespitlerde bulunmaktır. Meselâ müdellisin (tedlis yaptığını) açıktan ifade etmesi, (senetteki) mübhem kişinin belirlenmesi, senet veya metinde mühmel bırakılan yerlerin açıklanması gibi.

Beşincisi, hadisin medârını (hadisin kendisinden dağıldığı ve yayıldığı kimse /medâru'l-hadis) tespit etmek ve rivayetinde ona muhalefet ve muvafakat edenleri bilmektir.

Altıncısı, bir hadisin, diğer bir hadis ile karışmasına veya hadise bazı kişilerin özellikle de sika râvilerin hata ve vehimlerinin ârız olmasına muttali olmaktır. Bu ise hadislerdeki gizli illetlerle ilgili bir konudur.

Yedincisi, sika râvilerin ziyâdelerini bilmek ve bunu kuşatan karîneleri öğrenmektir. Zira bu karîneler hadisteki ziyadenin (fazlalığın) kabulünü veya reddini belirlemede yardımcı olur.

Sekizincisi, hadisin doğru manasını tespit etmek ve, nasları diğerleriyle açıklamak ve yorumlamaktır. Bu sebeple Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) “Eğer bir hadisin “tarîk”lerini toplamazsan, onu anlayamazsın. (Zira) bazı hadisler, diğer bazılarını açıklar.”⁴⁸ demiştir. Hafız Ebû Zür’a el-İrâki (ö. 826/1423) de “Bir hadisin “tarîk”leri toplanırsa hadisin manası açıklan-

⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, s.426.

⁴⁷ Ebî Muhammed Abdurrahman b. Ebi Hâtim Muhammed b. İdris er-Râzi, *el-Merâsîl*, Mektebetü'r-Rüşd Riyad, h. 1411/m. 1991, s.118.

⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, s. 426.

miş olur. Bir rivayete sımsıkı tutunup, kalan rivayetleri bırakmak doğru değildir.”⁴⁹ sözü ile konuya dikkat çekmiştir.

Dokuzuncusu, Sened ve metin yönünden garib olan hadisi tespit etmektedir. Garib hadis; bir sahabinin ya da sahabi dışında herhangi bir râvinin bir hadisi rivayet etmede tek kalmasıdır.

Onuncusu, Senedi değerlendirmektir. (Bu inceleme senette) düşen (râviyi) anlamaya çalışmak, tahrifi düzeltmeyi, tashifi de doğrultmayı kapsar.

İbn Ebî Âsım (ö. 287/900) şöyle nakleder: “Duhaym (ö. 245/859), Abdurrahman b. Beşîr’den o da Muhammed b. İshâk’tan o da Zührî Muhammed b. Müslim b. Şihâb’dan o da Abdullah b. Hâris b. Zühre’den o da Abdullah b. Sa’lebe b. Suayr el-Uzrî’den –Zühre oğullarının anlaşmalılarında Peygamber (s.a.v.) onun yüzünü okşadı ve ona dua etti. Peygamber efendimiz (s.a.v.) yaralıları kontrol etti ve şöyle buyurdu: “Ben bu kişilerden yaralananların kıyamet günü yaraları kan akıtır halde haşır olacağına şahidim. Renk kan rengi olacak, koku misk kokusu olacak...”⁵⁰

İbn Ebî Âsım (ö. 287/900) (bu rivayetin devamında şunları ekler) “Bu hadisi Zührî’den 10 küsür kişi rivayet etmiştir. Ancak sadece Muhammed b. İshâk doğru ezberlemiştir. (O da) Zührî ile Abdullah arasına bir râvi ilave etmiştir. (Aslında) Zührî, doğrudan Abdullah b. Sa’lebe’den hadisi dinlemiş, ezberlemiş ve rivayet etmiştir.”

Ben de derim ki (müellif): Muhammed b. İshâk, Zührî ile Abdullah b. Sa’lebe arasında bir vasita ile naklettiği rivayetle hata etmemiştir. Bilakis Onun rivayeti diğer râvilerin rivayeti ile uyum içerisindedir. İbn Ebî Âsım (ö. 287/900)’ın sözündeki hata bir tashiftten kaynaklanmaktadır. Zira bu durumu Hatîb’in “Tâliyu’t-Telhîs” adlı eserindeki Duhaym kanalıyla gelen rivayeti açıklığa kavuşturmaktadır. (Eserde) *Duhaym, Abdurrahman b. Beşîr ed-Dimeşkî’den –ki o sikadır- Muhammed b. İshâk’dan o da Muhammed b. Müslim b. Şihâb b. Abdullah b. Hâris b. Zühre’den o da Abdullah b. Sa’lebe el-Uzrî’den* bu hadisi rivayet etmektedir.”⁵¹

Bu rivayet “Muhammed b. Müslim b. Şihâb b. Abdullah b. Hâris b. Zühre” ibaresinde geçen üçüncü “ b. ” yani “ bin ” lafzının, İbn Ebî Âsım’ın elindeki nüshada “ an ” lafzıyla değiştirilerek tashif yapıldığını göstermektedir. İbn Ebî Âsım (ö. 287/900) da (yanlış bilgi üzerine) değerlendirme yapmıştır.

⁴⁹ el-İrakî, *Turhu’t-tesrib*, VII, s.181.

⁵⁰ İbn Ebî Âsım Ahmet b. Amr b. Dahhâk eş-Şeybani, *el-Âhâd ve’l-mesâni*, (thk: Bâsim Faysal Cevâbire) Daru’r-Rââye, Riyad, h. 1411/m.1991, s.453-454.

⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî Ahmed b. Ali b. Sâbit Ebubekir, *Tâliyu’t-Telhîsi’l-müteşâbih*, Daru’s-Sam’î, Riyad, h. 1417/m. 1997, II. s.552.

5. Bu Yüzyılda İlmî Mirası Tahkik Edenlerle Beraber Bir Bakış (Duruş)

Yukarıda anlatılanlardan sonra bir hadisi değerlendirmenin, sahih veya sakim olanını, değerli olanıyla değersiz olanını, makbul olanıyla makbul olmayanını açıklamanın ve hadisin illetini keşfetmenin kolay bir iş olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu durum, araştırmacıdan, sahih veya zayıf hükmü verenlerden üstün bir himmet, yoğun bir çalışma, geniş bir ilim ve mütekaddimîn âlimlerin tenkid ve ta'dil yöntemlerini bilmekle beraber, ince bir kavrayış sahibi olmayı gerektirir.

Ancak –ne yazık ki- çağımızda tahrîç ve tahkikle meşgul olanların ekseriyeti bir hadisin tariklerini toplamadan, diğer tariklerle karşılaştırmadan ve münekkit alimlerinin görüşlerini dikkate almadan, hadisin bir senedine yoğunlaşarak (hadisin sıhhati hakkında) hüküm veriyorlar. Senedi güvenilir ravilerden oluşan bir hadise ise (hemen) sahih hükmü veriyorlar. Aynı şekilde senedinde bir zayıf ravi varsa hadisi zayıf kabul ediyorlar. Onların bu yöntemi dakik bir yöntem değildir. Muhakkik âlimler de bu yöntemi benisemezler. Zira onlar, bir senedin zâhirine aldanmaz, diğer “tarik”lerini de araştırırlar. Çünkü bir râvi güvenilir dahi olsa, bazen hususen bir hadiste vehme kapılabilir ve yanılabilir. Güvenilir ravilerin vehimleri de ancak (o hadisin) tüm “tarik”lerini toplamakla, birbiri ile kıyaslamakla ve münekkit âlimlerin (bu hadis hakkındaki) görüşüne başvurmakla tespit edilebilir.

Günümüzde tahrîc ile meşgul olanlardan birçoklarının durumu yine bu şekildedir. Örneğin onlardan bazıları hadis kaynaklarına çokça nispette bulunmayı, tahrîcin amacı ve gayesi olduğunu düşünüyor. Bunun üzerine kitabın kaynaklarını çoğaltarak ağırlaştırıyorlar. Tahrîç kurallarına, cerh ve ta'dile dikkat etmeden, hadise (sahih, zayıf gibi) hüküm vermede acele ediyorlar. Bunu yaparken de hadisin “tarik”lerini karşılaştırmadan, hadis hakkında münekkid âlimlerin görüşlerini bilmeden ve ihmal ederek (bu işe yelteniyorlar.) Hatta daha vahim bir durum var; Tahkik ile ilgilenenlerden bazıları var ki –ilimlerinin azlığına ve anlayışlarının kıtlığına rağmen- Ali b. el-Medînî gibi münekkid ve hafız âlimlerin büyüklerini suçluyorlar ve vehim izafe ediyorlar. Yardım eden sadece Allah'tır.

Şüphesiz hadisleri tahrîc etmek, sahihini ve sahih olmayanını açıklamak en şerefli iş ve en yüce ameldir. Fakat bu vazife öyle bazılarının düşündüğü gibi kolay değildir. Bilakis, bu yüce vazifeyi alan kişinin tüm gayretini hadisin “tarik”lerini toplamaya sarf etmesi, âlimlerin o hadis ile ilgili görüşlerini takip etmesi, tekrar tekrar dikkatlice düşüncelerini gözden geçirmesi gere-

kir. Ayrıca bu vazifenin çok önemli olduğunu, bu konuda ilimsiz konuşmanın tehlikesini anlaması gerekir. Bir hadise (sahih, zayıf gibi) hüküm verirken acele etmemesi, aksine teenni ile biraz bekleyerek ve verdiği bu hüküm ile bazen bir haramı helal veya bir helali de harama çevirdiğini düşünmesi gerekir. Bununla beraber (bu işle) Hz. Peygamber (s.a.v)'e bir sözü nispet ettiğini veya Ona nispet edilen bir sözü inkar ettiğini hatırd tutması gerekir. Yine insanların Onun sözünü esas alacağını ve Onun hükmüyle amel edeceğini ve de bütün bunlardan dolayı kıyamet günü Allah'ın huzurunda hesaba çekileceğini unutmaması gerekir.

SONUÇ

Bu kısımda çalışma boyunca ulaştığım en önemli neticeleri aktaracağım.

Birincisi: "Tarık" kelimesi muhaddislere göre "sened" manasındadır. (bu kelimenin çoğulu olan) "Turuk" kelimesi ise senedler anlamındadır.

İkincisi: Hadis, muhaddislerin çoğunluğuna göre sünnetten daha kapsamlıdır. Çünkü hadis bazen mevkûf ve maktû için de kullanılır.

Üçüncüsü: Mütekaddimîn âlimlerin bir hadis hakkında verdikleri hüküm belirli temel ilkelere, ölçü ve kurallara dayanır.

Dördüncüsü: Mütekaddimîn âlimlerin bir hadisi değerlendirirken kullandıkları en önemli ölçülerden biri de bir hadisin "tarık"lerini bir yerde toplamak, birbiri ile karşılaştırmak, râvilerin ihtilaflarına bakmak ve râvileri hıfzı ve itkan bakımından değerlendirmektir.

Beşincisi: Geçmiş âlimlerinin tetkikleri daha yoğundur ve araştırmaları daha güçlüdür. Ayrıca bu konuda onların daha öncelikli bir konumda olmaları ve bizatihi görüşlerine olduğu gibi itibar edilmesi, bize selef âlimlerin sonraki gelen âlimlere olan üstünlüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Altıncısı: Bir hadisin "tarık"lerini toplamanın, hadise sıhhat ve zayıflık yönünden uygun bir hüküm vermek ve sika râvilerin vehimlerini keşfetmek gibi bir çok faydaları vardır.

Yedincisi: Günümüzde hadislerin tahririyle ilgilenen birçok kişinin başına gelen hadise (zayıf veya sahih şeklinde) hüküm vermede aceleci davranmaktır. Bunun pek çok zararı ve kötü tesirleri vardır. Allah bizi bundan kurtarsın.

Allah Tealâdan bizi sevdiği işlerde başarılı kılmasını diliyorum. Nebî'nin sünnetine yardım etmesini ve ümmetin izzetini ve şerefini tekrardan kazandırmasını diliyorum. Allah'ın salâtı ve selâmı Peygamberimiz Muhammed(s.a.v)'e, âline ve ashâbına olsun. Bizim dualarımızın sonu da şudur: Hamd ancak, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.

KAYNAKÇA

- Ali el-Kari Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fi mustalahati ehli'l-eser* thk. Heysem Nizar Temim, Muhammed Nizar Temim, Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut ts.
- Cevheri Ebü Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye = Tacü'l-luga = Sıhahü'l-luga = es-Sıhah fi'l-luga*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1.Baskı, Beyrut 1419.
- Cezairi Tahir b. Salih b. Ahmed es-Sem'ani Tahir, *Tevcihü'n-nazar ila usuli'l-eser*, Mektebu'l-Matbuât el-İslâmi, Halep, ts.
- Cürcani, Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, thk. İbrahim el-Ebyari, Daru'l-Kütübi'l-Arabi, 1. Baskı, Beyrut 1405
- Dârekutni Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-İlelü'l-varide fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye* thk. Mahfuzürrahman Zeynullah Selefî, Daru Taybe, 1.Baskı, Riyad 1427.
- Firuzabadi Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Kamusü'l-muhit*, Dârü'l-Cil, Beyrut ts.
- el-Halil b. Abdullah b. Ahmed Halili Ebü Ya'la, *el-İrşad fi ma'rifeti ulemai'l-hadis*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdris, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı Riyad 1989.
- Hatîb el-Bağdadi Ebü Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-selâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Daru'l-Magribi'l-İslâmî, 1.Baskı, 2001.
- _____, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sami'*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1996.
- _____, *Tali telhisü'l-müteşabih*, thk. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân, Dârü's-Sumay'î, 1.Baskı, Riyad 1997.
- Irakî Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin ve oğlu Ebü Zür'a el-Irakî, *Tarhü't-tesrib fi şerhi't-Takrib*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1992.
- İbn Ebî Asım Ebü Bekr İbnü'n-Nebîl Ahmed b. Amr b. Dahhâk, *el-Ahâd ve'l-mesânî*, thk. Basim Faysal Ahmed Cevabire, Dârü'r-Raye, 1. Baskı, Riyad 1991.
- İbn Ebî Hâtim Ebü Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbü'l-merasil*, Mektebetü'r-Rüşd 1. Baskı Riyad 1991.
- _____, *Tekaddimetü'l-ma'rife li Kitabi'l-cerhi ve't-tâdil*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut. (el-Cerh ve't-tâdil kitabının içerisinde)
- İbnü'l-Esir Ebü's-Seadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed, *en-Nihaye fi garibi'l-*

- hadis ve'l-eser*, ta'lik. Salâh b. Muhammed b. Uveyza, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1. Baskı Beyrut 1997.
- İbn Faris Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerıyyâ, *Mu'cemu mekayisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cil, 1. Baskı, Beyrut 1991.
- İbn Hacer Askalânî Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Fethü'l-bari fi-şerhi Sahihi'l-Buhari*, tashih. Abdülaziz b. Baz, Daru's-Selâm, 1. Baskı, Riyad 2000.
- _____, *Nüzhetu'n-nazar şerhi nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, (Ali el-Halebi el-Eserî'nin bu eser üzerine yazılan *en-Nüket* adlı eseri ile beraber), Dâru İbni'l-Cevzî, 7. Baskı, 1424.
- _____, *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*, thk. Rebi' b. Hadi Umeyr el-Medhalî, Mektebetü'l-Furkan, 2. Baskı 2003.
- İbn Hibban Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, *el-Mecruhin mine'l-muhaddisin ve'd-duafa ve'l-metrukin*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed, Dâru'l-Ma'rife Beyrut 1992.
- İbn Huzeyme Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi, *Sahihu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa A'zami, el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut 2003.
- İbn Kesir Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *İhtisaru ulumi'l-hadis*, (*el-Baisü'l-hasis ile beraber*), thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Daru's-Selâm, 3. Baskı, Riyad 2000.
- İbn Manzur Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanü'l-Arab*, Tensiku Vizâratı's-Şu'ûnî'l-İslâmî, Dâru Âlimi'l-Kütübi bi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Su'ûdiyyeti, 2003.
- el-Medîni Ali b. Abdullah b. Ca'fer b., *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa A'zami, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1980.
- Münavi Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali, *el-Yevakit ve'd-dürer şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, thk. Ebû Abdullah Rabi' b. Muhammed es-Suûdî, Mektebetü'r-Rüşd Riyad 1991.
- Müslim b. Haccac Ebü'l-Hüseyn Kuşeyri Nisaburi, *Kitâbü't-temyiz*, Mektebetü'l-Kevser, 3. Baskı, Riyad 1990. (Muhammed Mustafa A'zami'nin *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisin: neşetuhu ve târihuhu* adlı eseri ile beraber neşre edilmiştir.)
- Nesai Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesai el-kübrâ*, thk: Hasan Abdulmun'in Şelebi, Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, 2001.
- Nur Seyf Ahmed Muhammed, *Târihu Yahya b. Ma'in rivâyetü Abbas ed-Dûrî* (Yah-

ya b. Ma'in ve kitabü't-Tarih adlı eseri) Dirase, Tertip ve Tahkik, Merkezu'l-Buhusi'l-İlmî, 1. Baskı, Mekke-i Mükerreme 1979.

Sehâvî Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Fethü'l-mugis bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis li'l-Irâki*, tahkik ve ta'lik Ali Hüseyin Ali, Vizeratuş-Şu'ûni' - İslamîyyeti ve'l-Evkâfi ve'da'veti ve'l-irşâdi bil-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Su'ûdiyyeti, 2. Baskı 2003.

Suyuti Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribü'r-ravi fi şerhi Takribi'n-Nevevi*, thk. Nazar Muhammed el-Faryabi, Mektebetü'l-Kevser, 3. Baskı, Riyad 1417.